કાવ્યામૃતનું પાન | અજય પાઠક

[**ઋતુપર્ણા :** લે. ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી, પ્ર. આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્ર. આ. ૨૦૦૭, પૃ. ૧૯૯+૮, કિં. રૂ. ૧૨૦/-]

જાણીતા કવિશ્રી ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદીનો ‘ઋતુપર્ણા’ કાવ્યસંગ્રહ વિવિધ રીતે કાવ્યામૃતનું રસપાન કરાવે છે. ૧૯૯ પૃષ્ઠોમાં ૯૯ કાવ્યો સંગ્રહિત થયાં છે. કાવ્યકૃતિઓ ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે. ૧૮ ગીતો, ૨૭ યુગ્મકો કહેતાં ગઝલો, ૧૮ અછાંદસ્ કાવ્યો અને ૩૬ છાંદસ્ રચનાઓથી સમૃદ્ધ આ કાવ્યસંગ્રહ છે. ૧૮ ગીતો પૈકી એક પ્રતિકાવ્ય છે. કવિ ન્હાનાલાલના કાવ્ય ‘હરિનાં દર્શન’ પરથી પ્રતિકાવ્ય ‘હરિનાં દંશન’ યોજવામાં આવ્યું છે. કાવ્યના અંતમાં કવિ પૂછે છે :

“પૂછું એક જ પ્રશ્ન હરિ ! સખણા બેસી રહ્યા હોત તો ?
પેટ ચોળીને પીડા રે સૃષ્ટિની કરી ના હોત તો ?”

પ્રતિકાવ્ય લેખે આ રચના સારી બની છે. કવિ વધુ પ્રમાણમાં પ્રતિકાવ્યો રચે તો એ દિશામાં જરૂર રસપ્રદ કામ થાય. અન્ય ગીતોમાં જે છાપ પડે છે તે રાજેન્દ્ર – નિરંજન યુગની અભિવ્યક્તિની.

“જળ જંપે ત્યાં કોઈ રે આવી
રેણ-ઢબૂર્યાં નેણમાં મારાં ઘોળજો વાવોલ,
તાંદુલ કેરી ગઠડી છોડી
હળવે હળવે ગોઠડીમાં જબકોળજો વાવોલ...”

લય, પ્રાસ વ. ઉપરાંત ગીતનું આખું બંધારણ એ યુગની યાદ આપે છે. લગભગ બધાં ગીતો ત્રણ અંતરા કે તેથી વધુમાં વિસ્તરે છે. ‘વાવોલ’ ઉપરાંત ‘પૂછીએ કોને જઈને ?’ ‘બગડી જૈયે !’, ‘મને કોઈ મૃગજળ આપો !’, ‘જારના ડૂંડાના સમ !’, ‘અંતર’, ‘નફ્ફટ મેહુલિયો’ વ. ઉલ્લેખનીય રચનાઓ ગણાય. ‘ઠાકોર જુવાનનું ‘મેઘદૂત’’માં ઉત્તર ગુજરાતની લોકબોલીનો પ્રયોગ નોંધપાત્ર છે. ઈ. સ. ૧૯૬૯માં રચાયેલી આ કૃતિ ‘વિશ્વમાનવ-૧૦૨’માં પ્રસિદ્ધ થયેલી. ઈ. સ. ૨૦૦૬માં પુનઃ નિર્માણ પામીને ‘પરબ’ ૨૦૦૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ‘ભોનુ ભગતનું ભજનિયું’માં ભગવાનને અવતાર ધારણ કરવા અંગે ચેતવે છે અને અવતાર ધારણ કરીશ તો...

“ભૂલેચૂકે જો ચઢ્યો ચાળે અવતારના –
ધરશું ના અન્નકૂટ, વેજંતી હાર ના,
તગડીશું વાઢવા ગવાર... જોજે લેતો હવે અવતાર !”

કાવ્યનો ઉપાડ પણ સરસ છે :

“હખ્ખણો રૂહેજે અલ્યા કિરતાર !
જોજે લેતો હવે અવતાર !”

ઈ. સ. ૧૯૫૭માં રચાયેલી આ કૃતિ પછીથી ઈ. સ. ૨૦૦૩માં પુનઃ નિર્માણ પામી. લોકબોલીમાં ભાષાની અભિવ્યક્તિનું એકસરખું સ્તર જાળવીને કૃતિ નિર્માણ કરવાનો કવિનો અભિગમ પ્રશસ્ય છે. ‘રે મુજ ગુર્જર ધરતી !’ તથા ‘સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને’ એવાં બે પ્રશસ્તિગીતો છે. ગુજરાતને સહુ અન્યાય કરે છે તેવા ઉલ્લેખ સાથે પ્રકૃતિને ય વણી લઈને કવિ કહે છે :

“તને કરે અન્યાય સહુ,
વણ-વાંક ઈશ પણ દંડે !
પીંખે નીડ દુકાળે, પૂરે
યા ભૂકંપ પ્રચંડે;
તોય હૃદય-રિદ્ધિ મા તારી કદી નહીં ઓસરતી...”

સરદારની કાર્યસિદ્ધિને આમ બિરદાવવામાં આવી છે :

“તોય એકછત્રત્વસિદ્ધિ કપરી તેં તો કંડારી !”

ગઝલના સ્વરૂપમાં છેલ્લા પાંચ દાયકાથી આપણે ત્યાં ખાસ્સું સર્જન થઈ રહ્યું છે અને સાહિત્યની આબોહવામાં તેનું ભારે આકર્ષણ રહ્યું છે. ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી આ સંગ્રહમાં ગઝલરચનાઓના વિભાગમાં આરંભે નોંધે છે : “અમારા સમયગાળામાં (રાજેન્દ્ર-નિરંજન યુગમાં) ગઝલને અમે સભારંજની – અસર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ ગણતા. ‘કુમાર’ના તે સમયના તંત્રી બચુભાઈ રાવત સહિત અમને બધાને ગઝલ પરત્વે સૂગ હતી. પરિણામે હું ગઝલ લખવા ઇચ્છતો હોતો નથી – મને આવડતી પણ નથી. એટલે આ રચનાઓને તમે ‘યુગ્મક’ નામ આપી શકો.” આવી કેફિયત અને સભાનતા છતાં આ વિભાગમાં ૨૭ ‘યુગ્મક’ મળે છે જેમાંની મોટા ભાગની રચનાઓ પરબ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઉદ્દેશ, કવિતા, રંગતરંગ, ગુજરાત દીપોત્સવી વ. સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલી છે. આ રચનાઓ નોંધપાત્ર ન ગણીએ તો પણ, ગઝલનો છંદ કવિ જાળવી શકે છે, બાહ્ય રૂપરચના જાળવી શકે છે. ગઝલને ગંભીર ભાવે સેવવાથી સારું પરિણામ લાવી શકાય તેમ જણાય છે. ‘જડતું નથી’માં બે શૅર જોઈએ :

“જડતું નથી એ ગીત જે ગાયું હતું હમણાં
ર ા ુ દ ા ી ,
ફંફોસવા એને જવું પડશે હવે શમણાં
ર ા ુ દ ા ી . ’ ’

S

“ઉત્તર તમે જે ગોપવ્યા’તા ઓષ્ઠદલમાં તે
હ જી
ખોળ્યા કરું ઉચ્છલ હવામાં ગંધની રમણા
ર ા ુ દ ા ી . ’ ’

એ જ રીતે ‘વિસ્તર્યું’માં બે શૅર નોંધીએ :

“ઘટાઓએ કેશલ ગગન
અ ા ં ૮ ા ૮ ા ુ ઁ ,
ને આંખોમાં અલ્લડ સપન
િ ૯ ા ર ૮ ા ૮ ા ુ ઁ . ’ ’

S

‘‘ટહુકો તો એકાદ ગ્યો’તો
ર ા ર ી
ને ચોમેર ઘેઘૂર વન
િ ૯ ા ર ૮ ા ર ા ુ ં. ’ ’

અછાંદસ્ કાવ્યોમાં ‘અમદાવાદથી ગાંધીનગર જતાં’ દસ પૃષ્ઠોમાં વહેતું પ્રલંબ અછાંદસ્ છે. મૂળ ‘ગાંધીનગરનો રસ્તો’ ‘સંસ્કૃતિ’ (ડિસેમ્બર ૧૯૭૮)ના અંકમાં અને પછીથી ‘કવિલોક’ (સપ્ટે.-ઑક્ટો. ૧૯૯૯)ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું આ કાવ્ય કવિની ચૌદ વર્ષની સ્વ. પુત્રી મીનાને અર્પણ થયેલું છે. કાવ્યમાંનું સમયસંયોજન, સ્મૃતિસંયોજન, સંવેદનસંયોજન આસ્વાદ્ય છે. કથન, વર્ણન અને ક્યાંક સંવાદની છાંટનો વિનિયોગ કરીને પ્રલંબ કાવ્યને રસપ્રદ બનાવ્યું છે. પ્રકૃતિ સાથેનું કવિનું મનોસંધાન મનોહર છે. ગદ્યમાં વહેતી ઉપમા અલંકારની સુંદરતા સાથે સાદી પદાવલી કાવ્યોચિત પ્રભાવ ઊભો કરે છે. એકાદ અંશ જોઈએ –

‘‘કોણ આ ? ...અરે ના ! એક તારા જેવડી જ કિશોરી બેઠી છે...
આસપાસ, સામે જોતી... આંખોમાં કેટલું છલોછલ કુતૂહલ ભર્યું છે !
તારી આંખો કેટલી સુંદર હતી ! મીન જેવી...
ગાંધીનગરનો પથ
નજર લાગે તેવો છે !
હજી તો
ઘોડિયાના શિશુ જેવો સોહાય છે !
યુનિફૉર્મ પહેરેલી સ્કૂલ-ગર્લ્સનાં ઝુંડની જેમ
વૃક્ષોનાં ટોળાં
આપણી પડખેથી લસર્યા કરે છે.
સામેથી લંગડી લઈને આવતી ટીન-એજર ડાળીઓ
લાગ મળતાં
બસની બારીઓને થપાટ મારી જાય છે.
બહુ તોફાની !
બહુ ટીખળી !
ખીચોખીચ પૂળા ભરેલી
સામે મળતી ઊંટ-લારીઓ
સૂકા ઘાસના કળાયલ મોર જેવી લાગે છે.’’

સદ્‌ગત દીકરીની સ્મૃતિનું અવલંબન અને તેના આછોતરા ઉલ્લેખો સાથે એકોક્તિના સ્વરૂપમાં વિહરતું આ દીર્ઘ અછાંદસ્ કાવ્ય કવિની ચેતનાને સુપેરે વ્યક્ત કરે છે. પછીનું કાવ્ય ‘ગાંધીનગરથી અમદાવાદ જતાં’ રચનારીતિની દૃષ્ટિએ ઉપરના કાવ્યની જેવું પરંતુ સંવેદનની રીતે જુદું પડતું અને ‘ગાંધીનગર’ને લક્ષ્ય કરતું કાવ્ય છે.

‘‘પહેલી ઈંટ મુકાઈ / ત્યારથી જ / જેમની આ માતૃભૂમિ છે / તેવા આંબાઓએ તો / આ ભૂમિ પર પ્રવેશેલા / નગર સાથે / સમાધાન સાધી લીધું છે. /

....

સાવ અણઘડ વગડા હતા.

પણ ગાંધીનગર થતાં / બાંધકામવિદ્યા, સ્થાપત્યકૌશલ, / કલા અને સૌંદર્યદૃષ્ટિએ મળીને / કેવી નયનરમ્ય રચના કરી દીધી છે !

કવિનો પ્રકૃતિપ્રેમ અને તેમની સૌંદર્યદૃષ્ટિનો પરિચય આપતું આ કાવ્ય પણ કવિની ચેતનાનું પરિચાયક બને છે. ‘અગિયારમો અવતાર’ ચૌદ પૃષ્ઠોમાં પથરાયેલું ઉત્તર ગુજરાતની લોકબોલીમાં રજૂ થયેલું દીર્ઘ અછાંદસ્ કાવ્ય છે.

‘‘ચ્યમ કૉન ઢાંકી દીધા બાપજી ? / કૉન અપવિતર થૉય સં ? / તમારા હગલાનાં લખ્ખણ પરખાયાં / એ ના વેઠૉણું ?’’

આવા સંવાદથી ઊઘડતું આ કાવ્ય ભગવાન અને ભગવાનની લીલાને લોકબોલીના લહેકા સાથે રજૂ કરે છે. નાસ્તિક-આસ્તિક વચ્ચેના સંવાદની રચનારીતિથી આગળ વધતું કાવ્ય વાચિકમ્‌ના પ્રયોગમાં શોભે તેવું છે. ‘રે ! મારે કવિતા લખવી છે –’, ‘મૃત્યુંજય’, ‘ટોટલી ઇર્રેલેવન્ટ સ્પેર-પાર્ટ્સ’ કાવ્યોમાં અછાંદસ્ અભિવ્યક્તિનો મિજાજ પ્રગટે છે. આધુનિક સંવેદના અને તેને અનુરૂપ ભાષા કાવ્યનો પિંડ બાંધે છે. દા. ત. **‘‘વૅખરીને વૈખરીથી અતિક્રમી જવાનું સાહસ, અને સ્વ સાથે કન્ફ્રંટેશન / મારી આંગળીઓમાં હણહણી રહ્યાં છે...**

‘‘તસતસતો / લોહી ફૂટે તેવો શબ્દ / મારી નસોમાં રણે ચડ્યો છે... / દૃષ્ટિપથે / એકાએક સળળક કરતો નાગ / સફાળો ઊંચો થઈ જાય ટટ્ટારુ / અંગમાં ડોલતો ઊર્જાનો વ્યંગ, / રક્તવાહિનીઓને થડકાવતી / ફણાની મૉગ્નેટિક ધાક, / ચળકતા કાળા રંગની સત્તા – / એમ મારા રોમેરોમમાં / કવિતા ફેણ માંડે છે...’’ [રે ! મારે કવિતા લખવી છે –]

કવિના બાહ્યાભ્યંતર પરિવેશને આધુનિક કવિની ભાષામાં તારસ્વરે રજૂ કરી સાહિત્ય, સંગીત, કલા વગેરેમાં પ્રવેશેલી વિકૃતિ વર્ણવી કાવ્યાંતે કવિ કહે છે : **‘‘જેના વિના આ ત્રણેય ભુવન / તમઃ કૃત્સ્નમ્ – અંધકારમય બની જાય / તેવો આ શબ્દ-જ્યોતિ તો / સૉફ્ટવેરમાં ડિજિટલ કોડ બનીને / સ્ટોર થઈ ગયો છે ! / મારે કવિતા લખવી છે, / કવિતા વિના હું કેમ જીવું ? / પરંતુ –’’** [રે ! મારે કવિતા લખવી છે –]

‘મૃત્યુંજય’માં કાવ્યની રચનારીતિ નોંધપાત્ર છે. આરંભ છે –

‘‘જમ્યા પછી / નિવૃત્તિના વૈભવરૂપ / છાપું વાંચતો બેઠો છું. / એ / બહાર દોરી પરથી સુકાયેલાં કપડાં લાવી લાવી / ઢગલો કરી / જુદી જુદી થપ્પીઓ કરી રહી છે. / પુત્રવધૂ / રસોડું ધોવાનું કે એવું કંઈ કામ કરતી હશે.’’

એમ કૅમેરા એક પરિસ્થિતિ પર ગોઠવી તરત છાપાના સમાચારો અને તેને નિમિત્ત કરી કવિ સાંપ્રત પરિસ્થિતિ પર ચૈતસિક સ્તરે પ્રતિક્રિયા આપતા જાય છે –

"એડ્‌મિશનો – નોકરીઓ પાછળ હડકાયા કૂતરા જેવા પગ..."

....

"ભયભીત – અસુરક્ષિત કાયદાપાલન અને નિષ્ઠા, / નિર્ભય-સુરક્ષિત અપરાધ..."

....

"સુપાત્ર પર કુપાત્ર શાસન, / સંસ્કાર પર કુસંસ્કારનું આધિપત્ય... /"

....

"ટી.વી. પર તવો કૂટતા / છીછરા ચોવટિયાઓ..."

....

"પોતાના જ દેશમાં નિર્વાસિત થઈ ગયેલી / ઉજળિયાત હિંદુ-પ્રજા..."

વળી કૅમેરા વાસ્તવિક વર્તમાન ક્ષણ પર ગોઠવાય છે –

"અચાનક / છાપામાંથી આંખો બહાર કાઢી / હું અમથી એક નજર / પત્ની તરફ કરું છું. / એ હવે / નાનાં નાનાં / ટચૂકડાં કપડાંની / ચીવટપૂર્વક / હેતથી ગડીઓ વાળતી / થપ્પીઓ કરી રહી છે – / ચડ્ડી...ફ્રૉક...ઝભલું... /" આ ક્રિયામાં પરોવાયેલી પત્નીના મુખભાવ નિહાળીને કવિને તેમાં 'અનિર્વચનીય વહાલની ઝાંય ફરકી જતી' દેખાય છે જેમાં પૌત્ર-પૌત્રી, પુત્રો, પુત્રવધૂઓ, કવિ સ્વયં અને સમગ્ર પરિવાર અને માનવકુળ લપેટાઈ જતાં કવિને અનુભવાય છે, ભૂત-વર્તમાન અને ભાવિને પણ વ્યાપમાં લઈ લેતું અનુભવાય છે. આ ક્ષણે કવિ કહે છે –

"એકાએક મને થાય છે : / અમે કદી મરવાનાં જ નથી ! / છાપું ક્યારે – ક્યાં સરી પડે છે / તેની ખબર રહેતી નથી."

અમરત્વનો અહેસાસ આપતી આ ક્ષણનું નિરૂપણ પ્રશસ્ય છે. દાંપત્યજીવનની પ્રસન્નતા, નિવૃત્ત જીવનની સુખદ ક્ષણનું ચિત્રણ કરતું કાવ્ય ચૈતસિક સ્તરે કવિની વેદનાનું પણ પરિચાયક બને છે. અછાંદસ્ અભિવ્યક્તિમાં, દીર્ઘકાવ્યમાં પણ રચનાકૌશલ દ્વારા અંદરનું ભાવજગત અને સાંપ્રત પરિસ્થિતિથી આકુલ ચિત્ત બંનેનું યુગપત્ નિરૂપણ એક સુંદર કાવ્ય સાંપડ્યાનો વાચકને અનુભવ કરાવે છે. આધુનિક માનવની પ્રકૃતિથી અને પરંપરાથી અલગ, દૂર થવાને કારણે ઉદ્‌ભવતી વેદનાનું ચિત્રણ 'ટોટલી ઈર્રેલેવન્ટ સ્પેર-પાર્ટ્સ'માં મળે છે. 'અનફિટ'માં કોઈ ડૉન ભૂલમાં કવિનું અપહરણ કરે છે અને ત્યારે ડૉન અને કવિનો જે ભાષામાં સંવાદ રચાય છે તે ફિલ્મી દુનિયાના સંવાદોમાં વાચકને લઈ જાય છે. કવિ શિષ્ટ સંસ્કૃતાઢ્ય ભાષા, સાદી બોલચાલની ભાષા, લોકબોલીની ભાષા અને ફિલ્મી દુનિયામાં પ્રયોજાતી અંડર વર્લ્ડની ભાષા પ્રયોજીને કાવ્યરચના કરે છે તે કવિની ભાષાકૌશલ / કાબેલિયતનો પરિચય કરાવે છે. 'હું શું કરું તો હું મને પાછો પામું ?' આધુનિક કવિનું સંવેદન વ્યક્ત કરતું સારું કાવ્ય છે. અહીં કોઈને રઘુવીર ચૌધરીનું કાવ્ય 'હું પોતાને છોડી ચાલ્યો આવ્યો ત્યારે મને કેમ ના વાર્યો ?' યાદ આવે. 'વિલોપન', 'જંગલ... અરણ... જંગલ...' અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૯૫૩ અને ઈ. સ. ૧૯૬૪માં રચાયેલાં કાવ્યો છે જે ઈ.સ. ૨૦૦૭માં પુનર્નિર્માણ પામ્યાં છે, સુવાચ્ય છે. 'માંકડું'માં લોકબોલીનો ઉપયોગ કરીને માણસને માંકડું નચાવે છે તે તત્ત્વજ્ઞાનને લોકમાનસની રીતે રજૂ કર્યું છે. આ માંકડું માલિક થઈ બેઠું છે અને માણસને લાચાર સ્થિતિમાં મૂકી દીધો છે. કવિ કહે છે –

"અને – / દોઈડીઓ એવી કશીને બાંધી રાખેલી સં / કે મોંણહ ઈમાંથી સૂટી શકેય નહિ ! / હવે એ મોંકડાનું કરવું ચ્યમનું ? / હાથમાં આવે તો તો – / પાંગોઠાં વંછેરી ના નોંખીએ ? / પણ આપણા હાથ પોંકૈં તો ને ? / મારું દિયોર એટલે અધ્ધર ચડીને બેઠું સ – / ઠે...ઠ ભાની હોંડે – / કે ઈનું પૂંસડુય / હાથ આવે ઈમ નથી !

આપણે સૌ 'તેના' હાથનાં પ્યાદાં છીએ, 'તે' નચાવે તેમ આપણે નાચવાનું છે તે વાતને લોકજીભે, લોકબોલીમાં, માંકડું પ્રતીક લઈને મૂકી આપતી સરસ રચના કરી છે. આ રચના પણ વાચિકમ્ પ્રયોગ માટે ધ્યાન ખેંચે તેવી છે.

છેલ્લા વિભાગમાં છંદોબદ્ધ રચનાઓ છે. મિશ્રોપજાતિ, મંદાક્રાન્તા, પૃથ્વી, વસંતતિલકા, પરંપરિ ઝૂલણા, માલિની, હરિણી, અનુષ્ટુપ, શાલિની + ઇંદ્રવંશા, શિખરિણી, સ્રગ્ધરા, વૈતાલીય, સવૈયા, ચોપાયા, દોહરો, રોળા, ચારણકુળ, શાર્દૂલવિક્રીડિત, વ. છંદોમાં રચનાઓ મળે છે. કવિનું છંદપ્રભુત્વ નોંધપાત્ર છે. ૩૬ છંદોબદ્ધ રચનાઓ પૈકી ૧૯ રચના સૉનેટના કાવ્યપ્રકારની છે. ૧ મુક્તક છે. કેટલાંક નાનાં તો કેટલાંક મધ્યમ કદનાં છંદોબદ્ધ કાવ્યો છે. છંદોબદ્ધ અભિવ્યક્તિમાં કવિનું સામર્થ્ય નોંધપાત્ર છે. અહીં તત્સમ શબ્દો ધ્યાન ખેંચે તેટલી માત્રામાં છે. આમ છતાં બોલચાલની ભાષામાં પણ અહીં કાવ્ય મળી આવે છે. કવિની ભાષાસમૃદ્ધિ ખરેખર પ્રશસ્ય છે.

આ વિભાગના આરંભમાં 'ઋતુ-રૂપા' શીર્ષક નીચે હેમંત-શિશિર-વસંત અને વર્ષાઋતુનાં વર્ણન આપતાં ત્રણ સૉનેટો છે. ત્યારબાદ 'મારાં ન જન્મેલાં કાવ્યોને' સૉનેટ ધ્યાનપાત્ર છે. તેનો ઉપાડ અને અંત જોઈએ :

"ના જન્મેલાં અડિયલ અરે રુદ્ધ ગંઠાઈ ગેલાં
કાવ્યો મારાં કલિલ ! કરવું શું તમારું ? હઠેલાં !
અર્ધું પર્ધું ચરણ... સરકે પંક્તિ કો' વા કદીક,
સર્કે સંવેદન અકથ્ય અપ્રીછ... ઝાંખી કશીક..."

આવા ઉપાડ સાથે આગળ વધતું સૉનેટ પછીની બે કડીઓમાં કાવ્યો ન જન્મવાનાં કારણો અને જન્મ્યાં હોત તો કેવાં હોત તેની કલ્પના રજૂ કરીને છેવટની બે પંક્તિમાં કવિ કહે છે :

"છો ના જન્મ્યાં, પણ અગમ કૈં વિશ્વ દીધાં
ઉ દ ા ા ડ ી ;
લાવી મૂક્યો તટ અસીમને સીમિતેથી ઉખાડી."

ઈ. સ. ૧૯૫૪માં લખાયેલી અને પછીથી ઈ. સ. ૧૯૯૮માં સંમાર્જિત થયેલી કૃતિ, છંદ – મંદાક્રાન્તા, શીર્ષક – શરીરાષ્ટક ધ્યાન ખેંચે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળી આવતાં વર્ણનોનું સ્મરણ કરાવે તેવું 'નિર્વસ્ત્ર કાય'નું વર્ણન કવિએ આપ્યું છે.

“દીઠી એની સ્ફટિક લય શી, કામ્ય, નિર્વસ્ત્ર
કાય –
રક્ત-સ્પંદે તરલ; તુરગો ચક્ષુના ત્યાં તણાય.
લજ્જાઘેરી દગ, શિથિલશા કેશ, ને ત્ર્યસ્ત
શ ા ી ે ા ં ,
પર્ણે પર્ણે ટશર ભરતો કંપિત શ્વાસ-સ્પર્શ.”

‘કંપિત શ્વાસ-સ્પર્શ’થી આરંભાયેલું વર્ણન ‘શશ-થરકતા અજંપ અંગ’ અને ‘માતેલા શરદ વૃષશા તસ્‌તસ્યા નિતંબ’ને આવરી લઈ નારીદેહના ઉત્તમાંગનું વર્ણન આપે છે –

“ગોરંભાયા સ્તન કઠિન, મસૃણ, સંનદ્ધ, ધૃષ્ટ.”

પછી ‘ઉદર પથ’, ‘નાભિ નીલાં વમળ’, ‘કટિના મરોડ’ના રસિક ઉલ્લેખ પછી કટિપ્રદેશથી નીચેનાં અંગાંગોનું વર્ણન કવિની ભાષામાં જોઈએ –

“લીસી જંઘા ચકિત હરિણી – દ્વંદ્વ – ભીડી સ-
ફ ા ળ ,
વચ્ચે ઝૂક્યા કુમુદ સરખો યોનિનો હ્રસ્વ ઢાળ.”

કહે છે કે ‘કુમાર’ની ‘બુધસભા’માંથી છૂટ્યા પછી કવિઓમાં કલાકો પર્યંત પ્રસ્તુત પંક્તિદ્વય અંગે ચર્ચા ચાલેલી.

‘હે પૂર્ણના પૂર્ણ !’ કાવ્યમાં મૃત્યુને આવાહન છે :

“આ જિન્દગીમાં ન કશુંય છે
િ સ થ ા ર
ત્યાં તું અહો જ માત્ર નિશ્ચલ !
સૌ સત્ય જ્યાં સંકુલ ને કઠોર
ત્યાં તું જ છે સ્પષ્ટ અને
સ ા ુ ક ા ે મ ા લ ા !”

..

“અપૂર્ણ હું; વ્યાકુલ, બદ્ધ, આતુર;
હે પૂર્ણના પૂર્ણ ! તું આવ
સ ા ત્ વ ા ર .”

સિદ્ધહસ્ત સૉનેટકાર તરીકે ઓળખાવી શકાય તેવી રચના અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. ‘કાળને ચણે’, ‘ભ્રાન્તિનું વરદાન’, ‘ગ્રીષ્મ બપોરે’, ‘ઉનાળો’, ‘વંચના’, ‘પ્રપંચ’, ‘અક્ષયપાત્ર’, ‘ચાલો હવે’, ‘અવશેષમાં’ રચનાઓ સુવાચ્ય છે. છંદોબદ્ધ રચનાઓમાં પણ હળવી રચનાઓ મળે છે.

‘ઋતુપર્ણા’માં ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી ખરે જ કાવ્યામૃતનું રસપાન કરાવે છે.